Korana Serdarević, unattached, Croatia

Imagološki pristup u nastavi književnosti: predodžba Roma u noveli Tena J. Kozarca usporedno s trima tekstovima suvremenih hrvatskih autora

Abstract: Imagological Approach to Teaching Literature: the Representation of Roma in Josip Kozarac's Novella Tena, Compared to Three Texts by Contemporary Croatian Authors

The latest tendencies in the modernization of teaching literature stress the development of students' critical thinking as one of the main learning outcomes of the educational process. Based on this premise, the article demonstrates the applicability of the imagological approach which can, through guided critical reading of the canonical text, reveal another layer of the so-called non-canonical interpretation and point towards the deconstruction of cultural stereotypes embedded in the literary text. The teaching method will be demonstrated via close reading of the image of Roma people in the novella Tena by Josip Kozarac, where minority stereotyping takes on the form of discriminatory discourse in narration. Apart from developing critical thinking skills, a similar approach to a literary text in class offers the possibility of a comparative method, supported by the fact that the same mirage of Roma community drawn from a canonical work of Croatian Realism can be compared to the images (image) of Roma in contemporary Croatian literature: in the novel Ciganin, ali najljepši by Kristian Novak, in Oblak boje kože by Nebojša Lujanović, as well as in the short story Petica iz zadnje klupe by Barbara Matejčić. Finally, regarding the applicability of critical discourse analysis in class, the article's concluding remarks raise the question of whether literature describing the 19th-century society could, through guided interpretation, partake in shaping the views of today's society that has the tools to recognize its own heterostereotypes.

eISSN 1847-7755; doi: 10.15291/sic/2.9.lc.3

Keywords: modern literature teaching, imagology, cultural stereotypes, Roma community, J. Kozarac, Tena

1. Usmjereno čitanje odlomka ili osmijeh Mona Lise

Predmetni kurikulum za Hrvatski jezik, osmišljen u svrhu reforme hrvatskog obrazovnog sustava i objavljen u siječnju 2019. godine, u opisu nastavnog predmeta ističe između ostalog da on „omogućuje razumijevanje i prihvaćanje međukulturnih razlika te uočavanje i prevladavanje kulturnih i jezičnih stereotipa i predrasuda" („Kurikulum" 215), a u konkretizaciji nastave književnosti navodi da „čitanje i upoznavanje književnosti hrvatskoga naroda, kulturnoga i civilizacijskoga kruga, učenicima omogućuje stjecanje književnoga znanja, književne kulture i kulturnoga identiteta" („Kurikulum" 215). Pregledavajući detaljno odgojno-obrazovne ishode raspoređene u tri predmetna područja (hrvatski jezik i komunikacija, književnost i stvaralaštvo, kultura i mediji) te njihovo presijecanje u temeljnim pojmovima (slušanje, čitanje, govorenje i pisanje), nameće se pitanje koji su novi pristupi u poučavanju književnosti potrebni da bi se ostvario tako provodni ishod kakav se može iščitati iz opisa predmeta: u nastavi književnosti osvijestiti svoj kulturni identitet, a ujedno prevladati kulturne stereotipe i predrasude.

Imagologija, istraživačka grana komparativne književnosti, čini se vrlo pogodnom za ostvarivanje spomenute zadaće, budući da kao predmet proučavanja ima upravo književne predodžbe o stranim zemljama i narodima, ali i o vlastitoj zemlji i narodu (Dukić et al. 5). Imagolozi se za predodžbu o Drugima koriste imenicom image (slika), dok je mirage (iskrivljena slika, varka) u širem smislu riječi prevodiva kao predrasuda. U suvremenoj imagologiji ova se distinkcija drži problematičnom jer prenaglašava odnos reprezentacije i same reprezentirane stvari pa se sve naziva image, predodžba, slika ili pak reprezentacija. No predodžba doista može biti bliža ili dalja od pretpostavljene stvarnosti koja je opet uglavnom dohvatljiva samo drugim reprezentacijama (izvorima). Stoga će kriterij s pomoću kojega se u ovom radu jedna reprezentacija proglašava mirageom, a druga imageom biti načelo političke korektnosti.

Povezivanje predodžbi s negativnim konotacijama imagolog Karl Ulrich Syndram objašnjava ponavljanjem uvijek istih predodžbi o određenim nacionalnim ili etničkim skupinama u različitim

književnim djelima. Predodžbe se na taj način „pretvaraju u književne stereotipe, koji u književnosti mogu biti prilično učinkoviti i privlačni" (Syndram 71), a istinitost ili neistinitost izrečenih osobina ili sudova nimalo ne utječe na vrednovanje njihove književne kvalitete. Vratimo li se na željeni ishod nastavnog procesa, upravo „kulturni stereotipi pripadaju među najosnovnije oblike tvorbe identiteta", riječima Dubravke Oraić Tolić, iz čega proizlazi da „ne postoji identitet bez iskustva tuđega" (Oraić Tolić i Kulcsár Szabó 60). Stoga se izoliranje uopćenih predrasuda koje postoje u kanonskim djelima svjetske, a i hrvatske književnosti, čini kao dobar putokaz prema cilju prepoznavanja vlastitog kulturnog identiteta. Kritika iz pedesetih godina prošloga stoljeća, koju američki komparatist književnost René Wellek upućuje imagolozima, a odnosi se na činjenicu da takvo čitanje književnog teksta uopće ne spada u znanost o književnosti (Dukić et al. 7), ovdje se posljedično čini bespredmetnom, budući da ishod ovako koncipiranog, usmjerenog čitanja nije prepoznavanje vrijednosti i obilježja književnosti kao umjetnosti ili umjetničkog postupka, već razvijanje kritičkog mišljenja usmjerenog na pitanje kulturnih stereotipa i kulturnog identiteta. Kako taj isti kritičar u raščlanjivanju vanjskih pristupa u proučavanju književnosti kao jedan od smjerova navodi analizu književnosti kao proizvoda društva, čija su sredstva društvene konvencije i norme (Velek i Voren 113), jasno je da književnost može biti ilustrativna za ukazivanje na kulturne stereotipe, a zamjeran ustupak širenja interpretacije na područje sociologije ili psihologije sigurno može biti opravdan ciljem obrazovno-odgojnog procesa.

Još je jedna kritika s kojom se u samom uvodu članka koji se zalaže za usmjereno čitanje tek jednog elementa književnog djela moram pokušati uhvatiti u koštac. Imajući u vidu i mnoštvo argumentiranih opaski upućenih sveukupnoj nastavi književnosti od kraja 60-ih godina prošloga stoljeća do danas, koje u knjizi U obranu čitanja detaljno navodi i objašnjava slovenska znanstvenica Meta Grosman, a razmišljajući o današnjoj nastavi književnosti u Hrvatskoj, najsnažnija je kritika koju Roland Barthes iznosi na kolokviju o nastavi književnosti u Parizu sad već davne 1969. godine.[1] Utjecajni teoretičar strastveno kritizira onu nastavu književnosti koja se koristi odlomcima književnih djela, sažetcima i podatcima o autoru, što ljude osposobljava samo za rješavanje križaljki i televizijskih kvizova, a ne za samostalno čitanje (Barthes 71). Barthes time jasno otvara Pandorinu kutiju povezanu s popisom obvezatnih tekstova u nastavi književnosti, koja do danas ne samo da nije iscrpila svoj korpus problema pri podučavanju povijesti književnosti

umjesto pružanja alata za čitanje književnosti, već se kritika čini itekako svježom. Nije potrebno argumentirati zašto kratki sadržaji književnih djela i suhoparni podatci o autorima ne potpiruju mladim ljudima iskreni interes za čitanje kanonskih djela, a često ih odbijaju i od čitanja uopće. Takva nastava ne samo da obezvrjeđuje umjetničko djelo, već nudi podatke kakvi su učeniku 21. stoljeća, koji do suhih informacija dolazi u svega nekoliko sekundi, sasvim nepotrebni. No smatram da je važno zadržati se na prvom dijelu Barthesove kritike, onom upućenom radu na odlomcima.[2]

Naravno da dio teksta odlomljen od tijela veće, strukturirane književne cjeline ne može čitatelju ponuditi iskustvo čitanja integriranog djela, ne može tražiti da uvidi načine i razloge uklopljenosti svih prisutnih elemenata, bilo da je riječ o uzročno-posljedičnim fabularnim rješenjima, bilo da je riječ o karakterizaciji ili pak oblikovanju značenja. Međutim, izdvajanje dijela teksta s jasno postavljenim ciljem imagološke analize, odnosno kritičkog čitanja oblikovanog književnog diskursa, može opravdati takvo izoliranje dijela teksta u nastavi. Stoga se na slikovitu tvrdnju Mete Grosman da je „obrada teksta na osnovi odlomka usporediva s pokušajem tumačenja tajanstvenog osmijeha Mona Lise opisom i analizom dvaju četvornih centimetara izreza njezina osmijeha" (Grosman 243) može odgovoriti da je taj izrez dovoljan ukoliko se želi odgovoriti na pitanje o obliku njezinih usana. Također, priređivač čitanke u kojoj je odlomak može dobrim komentarom objasniti povezanost izdvojenog teksta ili jednog značajnog motiva s cjelinom djela.

Hugo Dysernick, osnivač Aachenske škole imagologa, u programskom članku O problemu images i mirages i njihovu istraživanju u okviru komparativne književnosti jasno naglašava da postoje slučajevi „u kojima se istraživanje image i mirage[3] mogu cjelovito provesti bez odricanja od interpretacije književnog djela kao glavne djelatnosti" (Dysernick 29). Budući da jednom prepoznati stereotipi u tekstu ispunjavaju svoju funkciju upravo zahvaljujući upisanim obilježjima, njihova uloga u cjelini djela neizostavan je dio analize. Stoga ću se u konačnici složiti s Barthesom i Grosman i reći da o detaljnom i usmjerenom radu na izdvojenom odlomku možemo argumentirano raspravljati samo ako su svi sudionici rasprave prethodno pročitali i komentirali djelo u cijelosti.

2. Diskriminacija Roma u kanonskom djelu hrvatske književnosti

Uvažavajući odgojno-obrazovnu funkciju nastave književnosti u školama književnom djelu nužno je ponekad pristupiti semiotički – kao skupu znakova koji svojim međuodnosom tvore dinamiku djela, a čija će značenjska putanja uvelike ovisiti o smjerovima metodičke obrade. Naime, ako je „znak ono što može biti interpretirano" (Eco 186), tada je interpretaciju znakova koji u sebi sadrže odgojno upitna obilježja, poput diskriminatornog prikaza nacionalne manjine, bitno usmjeriti kritičkom čitanju upravo tih dimenzija. To dakako ne umanjuje estetsku vrijednost integralnog djela, kao ni cjelinu njegova značenja i mjesta u književnoj povijesti. Autora književnog djela, pojedinca koji je u tekst upisao određeni image, tada sagledavamo kao ljudski subjekt uključena u vlastite životne okolnosti (Said 19), koji izriče sudove (ili sudove prije samog prosuđivanja, odnosno predrasude) koji odgovaraju diskursu njegova vremena i prostora. No ovdje neće biti riječ o pozitivističkom pristupu djelu i autoru, već o izdvajanju problematičnog kulturnog elementa koji je unaprijed sagledan interpretativnim sudom kreativnog pojedinca (mirage). Ako se naime slažemo da su prirodne znanosti interpretacije podataka, a humanističke su naprotiv interpretacije interpretacija (Eco 195), onda možemo pristupiti književnim predodžbama likova iz drugih kultura i naroda kao umjetnim tvorbama koje nastaju spojem kulturnih stereotipa i osobnog stava i/ili iskustva, makar to bilo iz potrebe za oblikovanjem zamišljene strukture književnog djela![4] Odličan je primjer za prikaz ove problematike slika Roma u Kozarčevoj noveli Tena, kanonskom djelu hrvatskog realizma, koju učenici prema mom osobnom osmogodišnjem iskustvu dobro prihvaćaju i skloni su strastveno pristupiti stvaranju značenja, ponajviše zbog aktualizacije jednog značenjskog sloja: tereta i blagodati fizičke ljepote. Razmatrajući moguće pogrešne interpretacije koje proizlaze iz tog aspekta djela, Joza Ivakić se, primjerice, pita je li razuzdana ljepotica olako shvaćena kao prototip slavonskih žena (cit. u Bilić 17). No dok predodžbe lijepih, razuzdanih žena ne predstavljaju opasnost za poticanje diskriminatornih mišljenja kod mladih čitatelja (psihološki produbljena i naturalistički opravdana Tena svakako to ne čini više od ženskih likova u većini hrvatskih kanonskih djela, no to je sasvim zasebna problematika), prikaz romske zajednice u noveli itekako je upitan. Budući da i suvremeno hrvatsko društvo svojim segregacijskim postupcima prema toj nacionalnoj manjini pokazuje alarmantno negativan odnos,[5] nužno je uputiti na kritičko čitanje sljedećeg odlomka.

Maruška se nadala porodu o Đurđevu; bude li sin, biti će Đorđe... Ciganinu zasjao svijet drugim svjetlom, kada je prvi puta čuo, da će imati dijete, koje će se zvati kao i on, jer ciganin voli svoje čedo više nego išto na svijetu. Ta je ljubav za djecu tim veća, na što nižem stupnju kulture čovjek stoji; slična je donekle ljubavi zvjeradi za svoje mlade. Ta ljubav dolazi odatle, što s njome nije pomiješana briga: otkuda će se smoći trošak za odgoj djeteta, što će biti od njega, hoće li biti valjano ili ne, hoće li biti zdravo, ili će umrijeti u najljepšoj dobi? Tih pitanja ne ima kod zvjeradi, ne ima ni kod cigana: njihova ljubav ne pomućuje neizvjesnost sutrašnjega dana. (Kozarac 353)

Podvučemo li usporedbu Roma sa životinjama odnosno zvjeradi, kao što čini pripovjedač, jasno je da smo krenuli od glave i u glavu, ističući predodžbu Roma ne samo kao prikaz kulturnog stereotipa, već postupak jasne dehumanizacije: pripadnicima nacionalne manjine oduzeta je njihova osnovna ljudskost, što je opravdano nižim stupnjem kulture. Ovdje se stupanj kulture mjeri, dakako, u odnosu na kulturu autora. Smatramo li kulturu skupom vrijednosti, običaja, vjerovanja i praksi koje sačinjavaju život neke posebne skupine (Eagleton 46), očigledno je nemoguće mjeriti stupanj razvoja jedne kulture u odnosu na sasvim zasebnu kulturu Drugog. Kozarčev diskurs stoga u sebe uključuje rasizam i šovinizam, budući da pokušava nametnuti superiornost jednog (vlastitog) kulturnog identiteta nad drugim.

Zanimljiv je obol Kozarčevu odnosu prema Romima dala Anica Bilić, analizirajući tekstove slavonskih autora.[6] Bilić dolazi do zaključka, primjerice, o različitoj književnoj reprezentaciji odnosa domaćih i Roma prema zemlji: „Ono što je zemlja za Slavonca, s kojom je pomiješan njegov znoj, krv i kosti njegovih didova, nije za Druge u Slavoniji pa tako ni za Rome" (247) te navodi Kozarčev odlomak o Romima iz kojeg izdvajam:

Inače su pasmina obdarena prirodnom filozofijom kao rijetko još koji narod: nitko od njih nikakve koristi nema, a oni ipak živu; nitko ih nije vidio, da se ubiše teškim poslom, a oni se ipak lakše proturaju kroz život, nego mnogi gazda, koji ima trideset rali zemlje. U neku ruku slični su oni ljudima à la Leon Jungmann: i jedne i druge uzdržaje tuđa zemlja, za koju oni ne mare, za koju oni ne rade, već su samo dotle u njoj dok im račun podnaša. (Kozarac 350)

Sažimanjem kulturnih stereotipa povezanih s Romima ovdje se ponavljaju neke predrasude do kojih metodom anketiranja 2712 srednjoškolaca u 19 hrvatskih gradova godine 1996. dolazi Neven

Hrvatić: Romi su bezbrižni, neodgovorni, otporni, prevaranti, snalažljivi (Hrvatić 921). Bezbrižnosti se pridodaje i obijest, ali i strastvenost te sklonost povlađivanju nagonskim željama. Tomu svjedoči, primjerice, opis ciganske glazbe, stalnog mjesta u književnosti koja se koristi likovima Roma: „Ej! pusta ciganska glazbo, bezbrižna i lukava, slatka i obijesna kao čitav život ciganski! Ti strasti budiš još neprobuđene, ti ih poput vignja rasplamsavaš u plamen…" (Kozarac 336)

Anica Bilić se u svojoj analizi ove tematike ne bavi kritikom književne predodžbe, već se koristi likovima Cigana kao identitetom Drugoga i drugačijega, kako bi lakše definirala osobine likova Slavonaca, odnosno opisala dominantan kulturni identitet. Tako objašnjava da je lik Đorđa u Teni uobičajeni lik Roma ljubavnika koji u književnosti Slavonije služi da bi požudnim junakinjama dao posebnu senzualnost i snagu strasti (Bilić 254).[7] Na taj način opravdava se korištenje kulturnog stereotipa u svrhu strukture djela. U kontekstu književnog razdoblja kojem Tena pripada može se skup obilježja kakav navodi Bilić smatrati čak i postupkom tipizacije, no jasno je da je ona ovdje izvršena na osnovi kulturnog stereotipa. Đorđe u noveli nema osobina koje nisu u nekom odnosu s njegovim podrijetlom – bilo da se navode kao karakteristične za Rome (strastveni je glazbenik i ljubavnik, nesposoban za duboku intimnu povezanost, uvijek je pokretan nagonom, nikad razumom), bilo da im oponiraju (svjetlija mu je boja kože, drukčija nošnja i govor). Đorđe je stoga neodvojiv od upisane predodžbe Roma, ona određuje njegov karakter i ulogu u djelu. Značenje zajednice Roma u ovoj je pripovijetki stoga očigledno: oni su Drugi, kao jedni od stranaca koji iskorištavaju slavonske ljepote i bogatstva, ali i kao pripadnici niže kulture. Tako upisani kulturni stereotipi postaju obrazloženje zašto gospodski zapadnjak Jungman Tenu zavodi lukavštinom, vinom i blještavilom luksuza, ali tek joj vatreni Rom otkriva svijet nagonskih užitaka te lijepa Tena razvija svoju arogantnu nebrigu za druge i počinje provoditi život parazitirajući na tuđem bogatstvu, s tuđim muževima. Njezin će bezobrazluk kazniti upravo lukava ciganka Maruška, žena lijepoga Đorđe, zarazivši je kozicama.

Smatram da je važno uočiti poziciju moći koju dakako ima autor kao demijurg svojeg fikcionalnog svijeta i pripadnik dominantne kulture, što dozvoljava da njegov diskurs postane divlji i razuzdan poput njegove junakinje, pa se lako otima tipizaciji Roma ljubavnika i prelazi u šovinistički prikaz nacionalne manjine. Ako ga opravdavamo književnoumjetničkim postupkom, ali i poetikom njegova

vremena, etičko i sociološko pitanje koje uključuje djelovanje upisanih predrasuda i diskriminacije u prikazu likova Kozarčevih Roma na čitateljevo mišljenje jednostavno je gurnuto pod tepih.

Zatvaranje očiju pred odgojnom dimenzijom analize književnog diskursa u nastavi nije slučajnost, već ideološki opravdana praksa. Američki ekonomisti S. Bowles i H. Gintis analizirali su školovanje u Americi;[8] što u svom poznatom udžbeniku za sociologiju prenose M. Haralambos i R. Heald, te tumače da se „obrazovni sistem može shvatiti kao gigantski stroj za proizvodnju mita koji služi legitimiranju nejednakosti" (184). Također, u socijalizaciji mladih pripadnika zajednice primjetno je da oni ne stvaraju, nego preuzimaju već servirane i ustanovljene istine o drugima, pa i o etnički drugima. Te istine su najčešće „kulturni apriorizmi, impregnirane socijalno konstruiranim stavovima i slikama zajednice o sebi i o Drugima" (Škiljan i Babić 145). Može li kritičko, usmjereno čitanje književnog teksta poljuljati te istine otkrivajući njihovu društveno konstruiranu prirodu?

Denis W. Harding, govoreći o oblikotvornom djelovanju čitanja na mlade, nizom studija dokazuje da „književnost na čitatelja i njegov predloženi svijet ponekad, a posebno na određenim stupnjevima razvoja, ima važniji formativni utjecaj nego njegovo neposredno životno iskustvo, osobito ako je to iskustvo prilično ograničeno" (cit. u Grosman 70). Stoga se pokazuje korisnim pri obradi kanonske novele Josipa Kozarca imagološkim pristupom izdvojiti upisane predodžbe romske zajednice i definirati ih kao proizvod kulturne stereotipizacije.

3. Cigani, ali suvremeni

U hrvatskoj književnoj produkciji tijekom posljednjih deset godina nije bilo knjige koja je izazvala toliko zanimanja kao roman Ciganin, ali najljepši autora srednje generacije Kristiana Novaka, unatoč eksploziji romaneskne produkcije u ovom stoljeću, koja je do danas već djelomično klasificirana i sagledana s mogućim vremenskim odmakom![9] Iako se ljubavna fabula romana naizgled služi poznatom matricom zabranjene veze, Novak lik zaljubljenog Sandija proširuje slikom Roma u getoiziranom međimurskom selu, iz kojeg se uz Sandija izdvajaju posve različiti karakteri poput Tompe ili Mirze te na taj način autor vješto izbjegava opću stereotipiziranu sliku zajednice i oslikava heterogeno društvo s vlastitim poretkom moći i vrijednosti. Dakako, naslov romana otvoreno upućuje na pogrdni naziv za Rome, sveprisutan u hrvatskoj književnosti, parafrazirajući

pritom narodnjačku pjesmu Ljube Aličića, koja djeluje i kao kulturni kôd i kao vrlo mudar promidžbeni postupak. U romanu naslov u obliku stihova spomenute pjesme dekonstruira ljubavnica Milena, jedna od glavnih likova i pripovjedačica:

> Nije mene ubola ni riječ "Cigan" ni riječ "najlepši". Ova između, ova prokleta, "ali". To je riječ uljez, to je zla riječ. Ne smije joj biti mjesto u rečenicama o ljudima. Ako si s krive strane te riječi, ona te zauvijek dijeli od dobrih slika, shvaćaš.
>
> On je vrejden, ali je Cigan.
>
> Ciganica je, ali poštena.
>
> Sandijevi su za nas s te krive strane, shvatila sam. Od svega dobrog i lijepog dijeli ih riječ koja kaže da nisu sasvim vrijedni toga. Upozorava da u svojoj srži… možda skrivaju i potpunu suprotnost. Bilo mi je teško zbog toga, shvaćaš. I, da, željela sam vidjeti kako je s njegove strane tog prokletog 'ali', pa makar tamo ostala zauvijek. (Novak 69)

Iako se ovdje može govoriti o funkciji pripovjedača u književnom djelu, pa i argumentirati kako stav pripovjedačice nikako ne mora određivati čitanje imagea Roma iz cjelovita romana, izdvojeni odlomak doista iskazuje svojevrsnu društvenu angažiranost kad je u pitanju stereotipizacija i diskriminacija Roma. Usporednom analizom predodžbi Roma u ovom djelu i u noveli J. Kozarca zanimljivo je primijetiti kako suvremena književnost problematizira veznik ali u narodnjačkoj pjesmi s ciljem osvješćivanja društveno odgovornog mišljenja, a istim tim veznikom protagonistica kanonskog naslova J. Kozarca koristi se u potpuno istom diskursu kao Ljuba Aličić: „'Zbilja!' pomisli u sebi, 'a Đorđe, koji poludi za mnom, Đorđe, koji svake nedjelje dobije lijepu krajcaru, za guslanje?... – Ciganin je doduše, ali što zato, kada je lijep. I sam Leon zavidao mu je ljepotu. Ciganin je, ali ima novaca...'" (Kozarac 345)

Godinu prije no što izlazi Novakova uspješnica, temu diskriminacije Roma obradio je vrlo studiozno i ne manje uspješno po ocjenama struke Nebojša Lujanović u romanu Oblak boje kože. Djelo u prvome planu tematizira sudbinu mladog Enisa, koji je u bijegu jer je zbog boje svoje kože, odnosno zbog romskog porijekla, okrivljen za zločin koji nije počinio. Isti lik iskazuje jasno nastojanje da se vlastitim trudom izdvoji od romske sudbine, koja se pokazuje kao neminovna. Osim očite fabularne intencije u roman je umetnuto i svjedočenje Roma o povijesnom genocidu,

čime se tekst postavlja na mjesto otvoreno angažirane umjetnosti koja želi jasno uperiti prst u „kulturološke gluhoće i sljepoće" (Lasić).

S ciljem razvijanja kritičkog mišljenja a u komparaciji s prikazom Roma u kanonskom djelu J. Kozarca u nastavi književnosti moguće je uputiti učenike na iščitavanje slika kojima se likovi i pripovjedači romana Oblak boje kože koriste predstavljajući vlastito viđenje ne-Roma, odnosno gadža:

> *Cijeli život ponavljala mu je i strašila ga: gadže će te oteti. Mučiti. Iskoristiti pa odbaciti. To su ljudi bez riječi. Iz njihovih usta riječ je samo prazna sapa u zimskom jutru. Prazna i nestalna. De ova, nađn će naja. Zato se čuvaj gadže i kad ti obećava, i kad ti laska, i kad ti nudi svoje mrve esadakana, i kad priča s tobom na istoj nozi, i kada ti se povjerava, i kad ti se zaklinje!*[10]
>
> *(Lujanović 220)*

Gotovo u zrcalnom odrazu mirages, koje o bijelim ljudima ispisuje autor likom Romkinje Senihe, imaju sposobnost stvaranja sasvim drukčijeg sagledavanja identiteta društvene zajednice kojoj čitatelj pripada. Na taj se način predrasuda osvješćuje kao konstrukt koji nije vlasništvo tek jedne dominantne društvene zajednice, a stereotipi se mogu pojasniti kao "imagološki konstrukti – slike o sebi (autostereotipi) i slike o drugima (heterostereotipi)" (Oraić Tolić i Kulcsár Szabó 30).

Sasvim je očito da su predodžbe Roma u tekstovima suvremenih pisaca daleko odmakle od diskriminatornih prikaza koji se mogu iščitati u pripovjednom diskursu Josipa Kozarca. Međutim, korisno je u recepciji suvremenih djela sagledati društveni moment na koji upućuje književni kritičar Dinko Kreho, koji se posvetio analizi recepcijskog konteksta Lujanovićeva romana. Kreho upozorava da se u književnoj kritici i medijskom prostoru govoreći o temi Oblaka boje kože reproducira rasizam koji sâm roman osuđuje. Tu tvrdnju obrazlaže tezom da, govoreći o Romima, govorimo o Drugima koji su za nas egzotični i nepoznati, dok je pozicija pisca, kritičara i izvjestitelja povlaštena zbog pripadnosti dominantnoj kulturi. Pritom ističe: „Drugim riječima, ne postavlja se pitanje je li moguće ili uopće zamislivo da jedan/jedna pripadnik/ca romske manjine napiše, objavi i promovira vlastiti Oblak boje kože, a pogotovo da i dobije medijski prostor kakav je dobio Lujanović." (Kreho) Premda Kreho ne osporava vrijednost i važnost Lujanovićeva romana u pokušaju destigmatizacije romske zajednice, upućuje na opasnost da, pišući o Romima kao

Drugima, i dalje produbljujemo osnovu diskriminacije – nejednakost (E. Said se za spomenuti postupak koristi pojmom othering, odnosno naziva ga proizvođenjem drugosti). Stoga se otvara pitanje: na koji način pristupati takvim temama u stoljeću koje je osvijestilo kulturne stereotipe i učinilo ih predmetom književnog osporavanja?

Zanimljivo rješenje dala je Barbara Matejčić, slobodna novinarka koja je u zbirci pripovijedaka Kako ste? predstavila tekstove koje sama naziva narativnim novinarstvom, a sudeći po ishodu mogu se zvati i reportažna književnost. Jedna od pripovijedaka, Petica iz zadnje klupe, tematizira iskustvo romske djevojke koja završava sve godine obveznog obrazovanja u Hrvatskoj i kao jedna od (vrlo) rijetkih Romkinja uspijeva u svojoj želji da upiše srednju školu. Pozicija čitatelja u ovom je slučaju specifična: suočavamo se s tekstom koji je očigledno književni, ali zbog predgovora znamo da je svaki detalj proizašao iz stvarnosti kojoj je autorica svjedočila i na kojoj glasno inzistira. Iako ni ove reportažne pripovijetke ne pričaju o diskriminaciji iz pozicije Drugoga, one su nastale iz neposredne blizine Drugome, koji je pristao podijeliti svoje iskustvo, a empatija ne proizlazi iz pripovjedačkih postupaka, već je čitatelj samostalno razvija kritički promišljajući opisani svijet kao suvremen i stvaran, temeljen na činjenicama:

> *Bojanina škola većinski je romska i jedna od četiri škole u Hrvatskoj koje su tužene Europskom sudu za ljudska prava zbog segregacije. Sud u Strasbourgu je 2010. godine presudom potvrdio da su romska djeca diskriminirana time što su bila u isključivo romskim razredima u kojima je sadržaj nastavnog plana bio smanjen. (Matejčić 74)*

U konačnici, može se zaključiti da je slika Roma u hrvatskoj književnosti u posljednje tri godine dobila sasvim nove, vrijedne književne doprinose koji angažirano djeluju na suzbijanje kulturnih stereotipa. Međutim, kako je obvezni popis lektire još uvijek usmjeren na kanonske tekstove, bez vrednijih suvremenih, a pogotovo kulturno raznolikijih naslova, očito je da će komparativna metoda u iščitavanju ovih silnica biti na plećima tek nekolicine ambicioznijih nastavnika. Stoga se još jednom nameće zaključak: na satima obrade pojedinih djela koja pripadaju drukčijem društveno-povijesnom kôdu, nužno je, potrebno i opravdano primijeniti imagološki pristup, koji će pružiti mogućnost prevladavanja kulturnih i jezičnih stereotipa i predrasuda. Takvo će iskustvo čitanja, na koncu, ostvariti odmak od ustaljenih, kanonskih interpretacija i podučiti mladog čitatelja da

književnost može biti odraz društvenog mišljenja, ali ga čitatelj ne mora prihvaćati, već ga treba osvijestiti i sagledati s pozicije čovjeka suvremenog doba.

Bibliografija

Bagić, Krešimir. Uvod u suvremenu hrvatsku književnost 1970. – 2010. Školska knjiga, 2016.

Barthes, Roland. “Reflections on a Manual.” Publications of the Modern Language Association of America, vol. 112, no. 1, 1997, pp. 72-75.

Bilić, Anica. Mi i drugi u literarnom nusprostoru. GKVK, 2013.

Dukić, Davor, et al. Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju. Srednja Europa, 2009.

Dysernick, Hugo. „O problemu 'images' i 'mirages' i njihovu istraživanju u okviru komparativne književnosti”. Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju, priredili Davor Dukić, et al., Srednja Europa, 2009, str. 23-36.

Eagleton, Terry. Ideja kulture. Prevela Gordana Popović-Vujičić, Jesenski i Turk, 2002.

Eco, Umberto. „Znakovi, ribe i dugmeta: bilješke o semiotici, filozofiji i humanističkim znanostima”. Zor: časopis za književnost i kulturu, god. 2, br. 1, 1996, str. 175-98.

Foucault, Michel. Znanje i moć. Preveo Rade Kalanj, Globus, 1994.

Grosman, Meta. U obranu čitanja. Prevela Anita Peti-Stantić, Algoritam, 2010.

Kreho, Dinko. „Drugi iz našeg sokaka”. Slobodni Filozofski, 22. travnja 2016, http://slobodnifilozofski.com/2016/04/drugi-iz-naseg-sokaka.html. Pristupljeno 16. lipnja 2019.

Haralambos, Michael, i Robin Heald. Uvod u sociologiju. Prevela Nada Šoljan, Globus, 1989.

Hrvatić, Neven. „Romi u interkulturalnom okružju”. Društvena istraživanja, vol. 5, br. 5-6, 1996, str. 913-33.

Kozarac, Josip. Mrtvi kapitali; Među svjetlom i tminom; Pripovijesti. Zora/Matica hrvatska, 1964.

Lasić, Mile. „Svladani istim sramom”. Poskok.info, 22. prosinca 2015, https://poskok.info/lasic-o-oblaku-boje-koze-svladani-istim-sramom/. Pristupljeno 16. lipnja 2019.

Lujanović, Nebojša. Oblak boje kože. Fraktura, 2015.

Matejčić, Barbara. Kako ste?. Heinrich Böll Stiftung, 2016.

„Kurikulum za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj". Narodne novine, br. 10, 2019, str. 215. Ministarstvo znanosti i obrazovanja.

Novak, Kristian. Ciganin, ali najljepši. OceanMore, 2016.

Oraić Tolić, Dubravka, i Ernő Kulcsár Szabó. Kulturni stereotipi: Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima. FF press, 2006.

Said, Edward W. Orijentalizam. Prevela Biljana Romić, Konzor, 1999.

Syndram, Karl Ulrich. „Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup". Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju, priredili Davor Dukić, et al., Srednja Europa, 2009, str. 71-82.

Škiljan, Filip, i Dragutin Babić. „Romi u Podravini i Međimurju i uključenost u hrvatsko društvo: od predrasuda i stigmatizacije do socijalne distance i diskriminacije (empirijsko istraživanje – intervjui)". Podravina, br. 25, 2014, str. 114-59.

Velek, Rene i Ostin Voren. Teorija književnosti. Preveli Aleksandar I. Spasić i Slobodan Đorđević, Nolit, 1965.

[1] Taj je tekst objavljen na francuskome 1971. a na engleskome 1997. godine.

[2] Meta Grosman navodi da je iznimno zanimanje za Barthesovu kritiku, ali i opće slaganje s njom, u kulturama engleskog govornog područja dovelo do ukidanja prakse nastave književnosti koja se služi odlomcima djela. Mnoge druge zemlje, uključujući Hrvatsku, i dalje u svojim čitankama nude odlomke, obrazlažući to ponajviše činjenicom da čitanje određenog teksta ne želi nadomjestiti cjelinu djela, već ostvariti svrhu propisanu nastavnim kurikulumom.

[3] I Dysernick je kasnije odustao od ove distinkcije, zadržavši samo image.

[4] „Autor je onaj koji uznemirujućem jeziku fikcije daje njegovo jedinstvo, njegovu uklopljenost u zbilju", piše Foucault (123), podcrtavajući problem istine koju autor upisuje u svoje djelo. Diskurs je za Foucaulta ovdje igra pisanja, potom čitanja, ali u konačnici razmjena znakova. A da bismo tragali za istinom, moramo čitanjem pokušati ukloniti strah od drugoga. Naravno, radi se o kritičkom, usmjerenom čitanju.

[5] Intervjui s Romima iz 2014. godine svjedoče da, iako se položaj Roma u hrvatskom društvu popravio u odnosu na Kozarčevo vrijeme, oni i dalje trpe predrasude, stigmatizaciju, socijalnu distancu, etnomimikriju i diskriminaciju (Škiljan i Babić 141). Starije istraživanje, iz 1996. godine, pokazuje put prema takvim rezultatima – ispitanici su mladi Hrvati, a njihovi odgovori pokazuju mnogo veću količinu negativnih od pozitivnih predrasuda o romskoj nacionalnoj manjini (Hrvatić 921).

[6] Osim na Teni, odnos Mi i Romi Bilić interpretira na tekstovima Požar strasti i Tuna Bunjavilo Josipa Kosora te Đuka Begović Ivana Kozarca. Naglasak je na sudjelovanju Roma kao muzičara u „lakrdijašenju pučke Slavonije" (Bilić 254), kad ciganske violine potpiruju strasti i autodestruktivnost junaka. Tu je i prikaz Roma kao lika koji predstavlja nagonsko i iracionalno te strastvenu brutalnost na primjeru lika Miloša u djelu Majstorica Ruža Joze Ivakića.

[7] Bilić kao da utvrđuje stereotipe umjesto njihova razotkrivanja te kaže da se za Romima posezalo jer „nisu vezani za zemlju, ni dom, svoj život provode slobodno u prostoru, kroz koji putuju te im nije važno posjedovati", dok su Slavonci upravo suprotno od toga. Navodi dalje da su

„potpuno predani raspojasanosti" i priklanjaju se hedonizmu, a literarne predstavnice Slavonije čine se „kao da su ispale Ciganu iz torbe"! (261)

[8] Ekonomisti Bowles i Gintis ustanovljuju da su glavni faktori odgovorni za nagradu u zanimanju u srednjoškolskom obrazovanju vidljivi kao klasa dotičnog pojedinca, rasa i spol. Inteligencija pojedinca nema veze s uspjehom u školi, kasnijim poslovnom uspjehu, a u konačnici ne pridonosi ekonomskom unaprjeđenju. Obrazovni sustav stoga stvara mit o uspjehu temeljenom na zaslugama, podržavajući zapravo nejednakost, opravdavajući povlastice i pripisujući siromaštvo osobnom neuspjehu i nesposobnosti. (cit. u Haralambos i Heald 185)

[9] Toj je temi detaljnije prionuo Krešimir Bagić raščlanjujući i klasificirajući suvremenu hrvatsku književnost do 2010. godine, a u raščlanjivanju posljednjeg desetljeća složio se s mišljenjem književne kritičarke Jagne Pogačnik, koja iz produkcije nultih izdvaja Jergovićev roman Dvori od oraha i Baretićeva Osmog povjerenika (Bagić 143), koji su izazvali veću pažnju javnosti.

[10] Lujanović koristi mnoge romske izraze pa tako u navedenom odlomku „gadže" označavaju ne-Rome, izreka „De ova, nađn če naja" znači „Daj ruku, ali prebroji svoje prste", a „esadakana" je milostinja.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License